

Ove Rasmussen:

Vredne bukser

I 1983 var statsminister Poul Schlüter til optagelsesprøve for at blive medlem af Sønderjysk Allgemeine, Christiansborgs sønderjyske forening. Ifølge Politiken (13.01.1983) var en af de opgaver, han skulle klare, at gøre rede for betydningen af udtrykket *vrejn bows*. Lad det være sagt straks, udtrykket har noget med julebagning at gøre, og så har nogle måske allerede gættet, hvilken art bagværk der er tale om.

Julebagningen har altid været omgivet af en særlig glans og højtidelighed. Men der var tidligere langt fra tale om en sådan overdådighed af bagværk, som er blevet almindelig i løbet af vort århundrede. Ole Højrup beretter i *Landbokvinden* (1966), at det, som frem for alt adskilte julebagningen fra den daglige bagning, var, at man til jul ud over grovbrødene (rugbrød) også bagte sigtebrød fremstillet af sigtet rugmel. I højtidsdagene tillod man sig nemlig den luksus kun at spise sigtebrød.

Men hvor fattigdommen ikke lagde sig hindrende i vejen, har man desuden bagt pebernødder og klejner; de sidste kom ganske vist ikke i ovnen, men blev kogt i fedt eller smør enten i en gryde eller i en pande. Klejnen og de navneforklædninger, denne populære julekage optræder i på jysk grund, er emnet for det følgende.

Ordet klejne er kendt på dansk grund fra 1500-tallet i formen *kleinet* – vistnok tidligst anvendt af Hans Tausen og formentlig med betydningen “småkage”. Det antages, at ordet er indlånt fra middelnedertysk *kleinet* eller *klenet*, der ganske vist ikke kendes i betydningen “en kage”. Bag de middelnedertyske former ligger ordet “klenodie”, der er afledt af *klein* (= lille), og som egl. betød “småting”; og når klejnen har fået denne betegnelse, skyldes det uden tvivl, at der var tale om småt og fint bagværk. I jysk er ordet nu brugt overalt, omend det i nogle egne (fx i det sydligste sønderjysk) næppe har været meget an-

vendt. I svensk er ordet kendt fra begyndelsen af 1500-tallet i formen *klenät* anvendt om mindre bagværk, men det bruges nu i samme betydning som dansk "klejne". Derimod synes ordet ikke at være trængt ind i norsk.

Men ved siden af den officielle fællesdanske betegnelse for julekagen findes en række folkelige, dialektale navne, der til dels er af slangagtig karakter. Det kan måske virke overraskende at tale om slang i forbindelse med dialektale forhold, for oftest forbindes begrebet slang jo med storbyungdommens friskfyrstige, spøgende og til tider frække eller vovede nydannelser for kendte begreber. Men som det vil ses af det følgende, kan tilsvarende sproglige nydannelser opstå i dialekterne.

Det væsentligste materiale for denne artikel stammer fra en spørge-liste, der blev udsendt i 1962. Vi havde her foreslået de betegnelser, vi på det tidspunkt havde kendskab til: klejne, putigennem, ræv, skade, skadebakkelse, skrædder, svineøre, fynsk kusse, vridefitte, fedtflugl. Som man vil se nedenfor, er der bl.a. gennem spørgelistebesvarelserne dukket adskilligt flere benævnelser op. Dog indgår der i det følgende også materiale fra ordbogssamlingen, som vi let kan orientere os i takket være den udarbejdede ordliste (jf. *Ord & Sag* (1983) 8 ff.). Ordlisten foreligger nu på instituttets eget edb-anlæg, og ved at søge ordet "klejne" i listens betydningskolonne, kan man ganske hurtigt finde frem til de dialektale betegnelser.

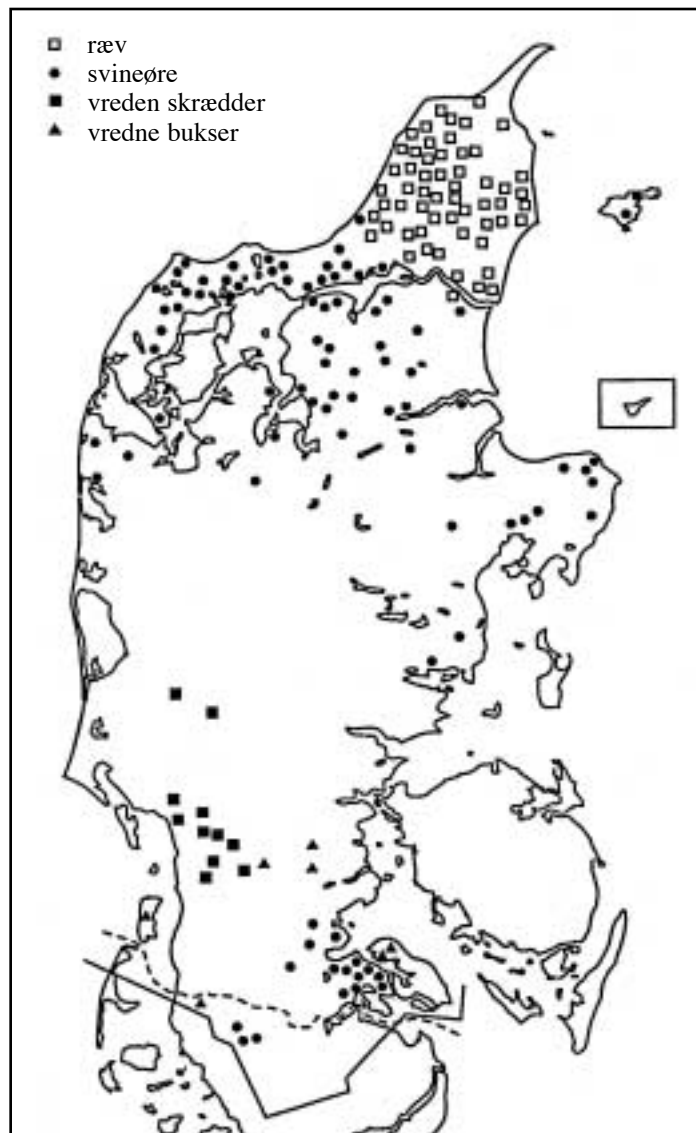
For de navnedannelser, vi i det følgende skal stifte bekendtskab med, har forskellige særegenheder ved klejner været bestemmende. Det kan være selve formen, enten det langagtige og de lidt spidse ender, eller det lidt opsvulmede og klumpede udseende. Ved fremstillingen skærer man med klejnesporen en rille midt i klejnen, og den ene ende vrides ind igennem sprækken; for navnedannelsen kan dels vridningen, dels sprækken spille en rolle. Endelig bærer flere navne præg af, at klejner ikke bagtes i ovn, men blev kogt i fedt eller smør, idet flere af betegnelserne har ordet "fedt" som førsteled.

Det er iøjnefaldende, at nogle af de afhjemlede betegnelser viser en forholdsvis tæt forekomst inden for mindre, afgrænsede områder – der er altså tale om egentlige dialektbetegnelser – medens andre forekommer mere sporadisk og ofte over store områder. Først skal vi gennemgå de tætafhjemlede dialektbetegnelser.

Vendelboerne har deres egen helt specielle glose: en **ræv** (se kort 1); afgrænsningen er særdeles skarp, idet ordet kun optræder i det egent-

lige Vendsyssel, og ikke er opgivet fra Øster Hanherred, hvor dialekten ellers ofte følger med vendsysselsk. De fleste meddelere staver ordet *røv*, men mange gør udtrykkeligt opmærksom på, at det drejer sig om ordet “ræv”, og heri støttes de af Arne Espegaard i *Vendsysselsk Ordbog*; derimod er ordet af Kaj Bom i *Slangordbogen* fejlagtigt blevet identificeret med rigsmålets “røv” – vel-sagtens med støtte i H.F. Feilbergs *Ordbog over jyske almuesmål*. I øvrigt gør flere meddelere opmærksom på, at der er tale om et hankønsord, og “røv” er i vendelbomålet hunkøn. Inspirationen til denne brug af dyrenavnet ligger snarest i klejnens langagtige og spidse form.

Bevæger vi os fra Vendsyssel syd for Limfjorden til Himmerland og vest på over Hanherrederne ind i den nordlige del af Thy, støder vi på et ret stort område, hvor den dominerende siddeglose til klejne er **svineøre** (se kort 1). Af kortet ses det, at samme betegnelse anvendes på Djursland og i det syd-

Kort 1

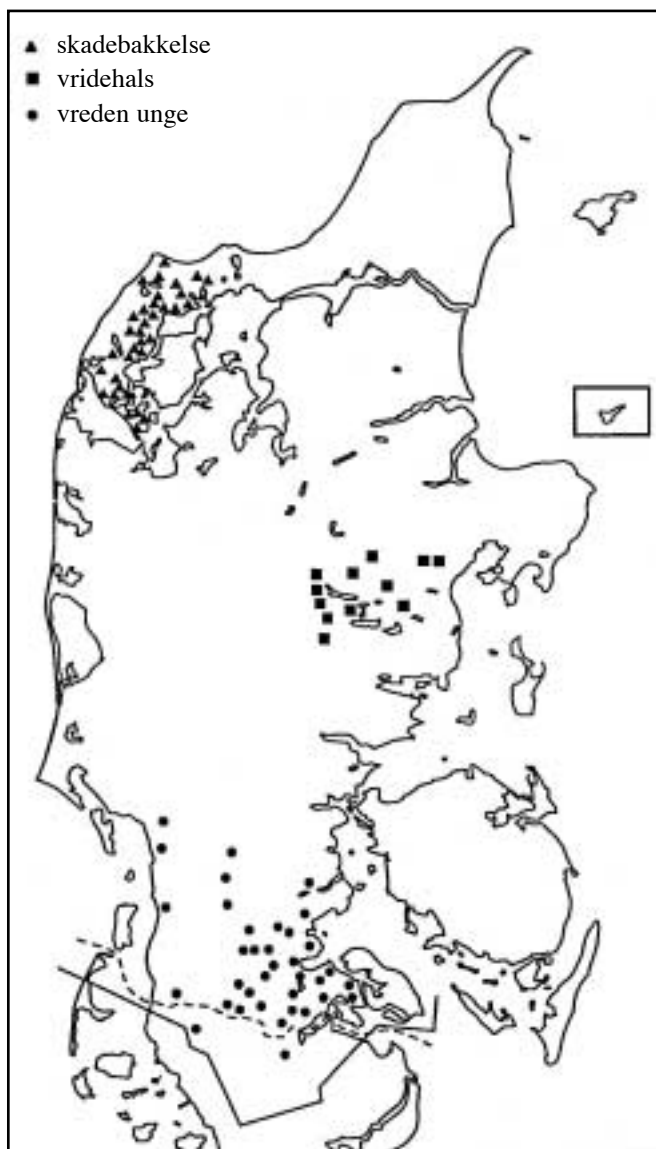
østlige Sønderjylland (hovedsagelig i Sundeved), medens ordets øvrige afhjæmlinger er helt sporadiske. Som sideform forekommer i det sydvestlige Himmerland også **griseøre**, og fra to sogne i Himmerland og det sydøstlige Sønderjylland opgives **fedtøre**. Grundlaget er vel i alle disse tilfælde en association betinget af kagens form.

I det nordlige Thy kolliderer “svineøret” med Thyboernes egen glose, en **skadebakkelse** med udtalen [skå·ðba”kæls], der ligesom vendelboernes “ræv” har en uhyre klar afgrænsning (se kort 2), idet ordet

næppe har været anvendt uden for Thy. Ordet “bakkelse” bruges i det nordlige Jylland og også i Thy som betegnelse for en vaffel bagt i et vaffeljern. Allerede i 1814 indgår det i øvrigt i sammensætningen **fat-tigmandsbakkelse** (*et Slags Bakkelse, som ellers kaldes Kleiner*) optegnet af præsten Ole Bork i Borup ved Randers. Desuden anvendes det usammensatte **bakke-**se som betegnelse for klej-
ne i et område midt i det sydvestlige Sønderjylland (omfattende Hviding herred og den nordlige del af Tønder-Højer-Lø herred); mere sporadisk anvendes ordet i samme betydning i det øvrige Sønderjylland, i midtøstjysk samt i Thy. Grunden er vel, at klejner ligesom bakkelser eller vafler svulmer op under bagningen.

Også førsteleddet **skade** i “skadebakkelse” kan ifølge en meddeler fra det sydligste Thy, anvendes for en klejne, fordi *klejnen har en slående lighed med en tør skade* – og med skade menes her ikke en fugl, men fisken en rokke. Er denne forklaring rigtig, kan man vel antage, at “skadebakkelse” er opkommet i fi-

sker kredse, hvorfra navnet har bredt sig til hele landsdelen. At der her kan være tale om en association til fiskearten en rokke støttes af, at vi fra to sogne i Øster Horne herred (nordøst for Esbjerg) har vidnesbyrd, der peger i samme retning. På denne egn kaldes fisken en sømrokke en **rokkel**, og denne betegnelse anvendes også som navn på en klejne; dels usammensat, optegnet af Tang Kristensen i Hodde sogn: *Vi bagte klejner til jul, der var lavet af fløde og bygmel og ellers i form som vore klejner. De kaldtes roggeler og bagtes i ovnen på en plade* (Jysk Al-

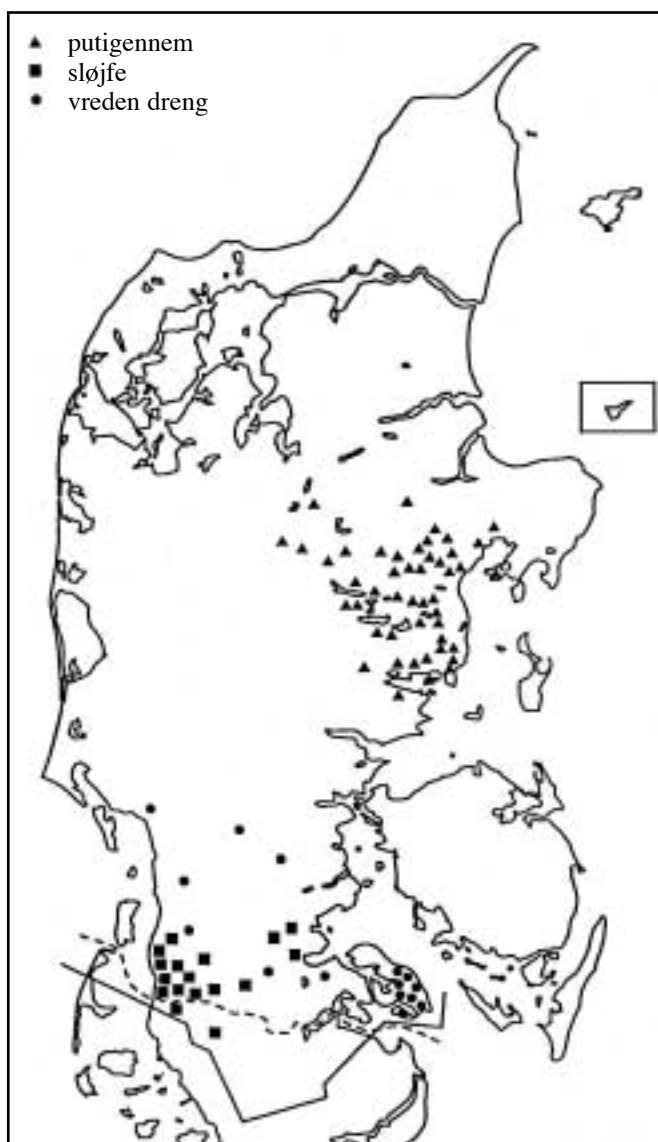

Kort 2

mueliv IV (1891-93) s. 98); dels i sammensætningen **fedtrokkel** opgivet som svar på spørgelisten fra nabosognet Horne i 1962 (altså ca. 70 år senere end Tang Kristensens optegnelse).

I det nordjyske var dyreverdenen (ræv, svin, skade) leverandør til navnedannelsen, men går vi nu mod sydøst til det midtøstjyske område mellem Horsens og Randers fjord ser vi, at fremstillingsmåden er grundlag for de dialektale benævnelser. Som det fremgår af kort 3 er den dominerende betegnelse i dette område **putigennem**, et navn der naturligvis sigter til, at den ene ende af klejnen puttes igennem sprækken i midten før bagningen. Ordet forekommer desuden spredt i det sydlige Fjends og i vestjysk. Konkurrerende hermed anvendes midt i samme midtøstjyske område ordet **vridehals** (se kort 2), hvor det igen er fremstillingsmåden, der præger navnedannelsen.

Hvis vi fortsat vil følge de gloser, der er relativt tæt afhjemlet inden for et nogenlunde velafgrænset område, må vi til Sønderjylland. I det sydvestligste hjørne i egnen omkring Tønder anvendes betegnelsen **sløjfe** (se kort 3), der naturligvis går på kagens form med de to vinger omkring det tykkere midterparti. På østkysten er ordet afhjemlet fra Åbenrå og de to omegnssogne, Egvad og Øster Løgum, men her kan der være tale om mere tilfældige nedslag, der måske er transplanteret til området via Åbenrå. I al fald konkurrerer betegnelsen her med den, der dominerer i det sydøstlige Sønderjylland, nemlig betegnelse **vreden unge** (se kort 2), hvor frem-

Kort 3

stillingsmåden atter indgår i navnedannelsen. Det samme gælder parallelannelsen **vreden dreng** (kort 3), der er velafhjemlet i den sydlige halvdel af Als og ellers kun forekommer sporadisk i sønderjysk. På Als bager man i øvrigt også vredne piger af klejnedejen; de udstikkes af den udrullede dej med et glas, og i midten udstikkes et hul med et fingerbøl (jf. Inge Adriansen: *Juleskikke på Als og Sundeved* s. 30).

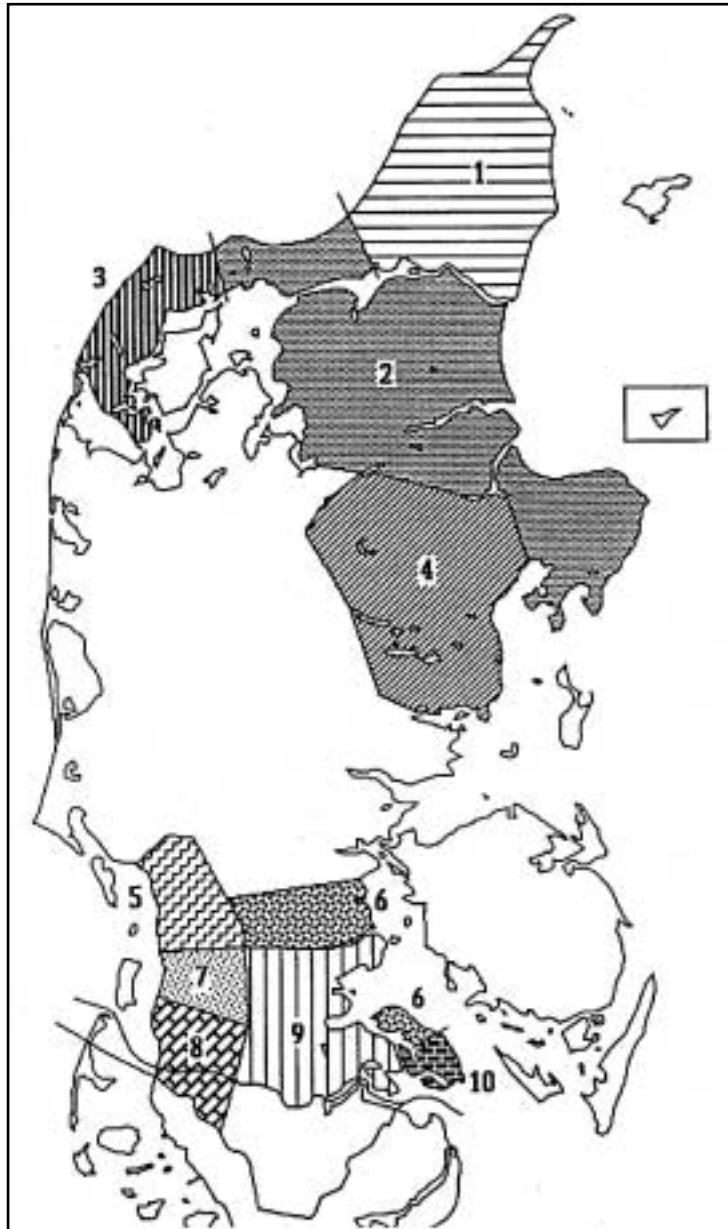
På Nordals og sporadisk i det nordøstlige Sønderjylland støder vi endelig på statsministerens prøvesten, de **vredne bukser** (se kort 1); eftersom Poul Schlüter er vokset op i Haderslev, må der være en chance for, at han har kendt udtrykket, selv om det i vore samlinger ikke er hyppigt afhjemlet. I den nordvestlige del af Sønderjylland og sporadisk i det sydlige Sydvestjylland modsvares de vredne bukser af en **vreden skrædder** (kort 1); her må det være skrædderens korslagte ben i arbejdsstillingen, der har affødt det spøgende navn. Helt uden sammenhæng med dette område, har skrædderen også måttet holde for i Thy, hvor en enkelt meddeler opgiver **skrædderlår**, og på Skernegnen, hvor én opgiver **skrædderben** som navn for klejnen.

Vi er hermed nået til vejs ende med de relativt velafgrænsede og mest almindelige lokale betegnelser. Lidt groft fremstillet kan fordelingen ses på kort 4. Af kortet ses det, at vi i et stort vestjysk område (omfattende også Mors og Salling) samt i sydøstjysk ikke har nogen mere udbredt alternativ, dialektal betegnelse. Og hvad kan så grunden være til det? Mange af de foregående lokale udtryk har en slangagtig karakter, er en slags spøgende kælenavne, der vidner om en kærlig fortro- lighed med kagen – kært barn har jo mange navne. Så når et stort område mangler sådanne alternative betegnelser ved siden af det officielle ord, kunne det jo tænkes, at der her ikke var opstået den samme fortro- lighed; og grunden til det kunne måske være, at kagen i dette område, der for størstedelens vedkommende tidligere var ret fattigt, først på et senere tidspunkt end i de øvrige områder var blevet hvermandsbag- værk i julen. Som nævnt i indledningen udmærkede julebagningen sig først og fremmest ved, at man ved siden af rugbrødene bagte sigtebrød, og fint brød bagt af hvedemel var tidligere forbeholdt de mere velstå- ende. I *Bondens Brød* (s. 91) beretter H.P. Hansen således, at man på en gård mellem Århus og Randers (i slutningen af 1800-tallet?) til pe- bernødder brugte levninger af sigtebrødsdejen æltet sammen med tar- veligt hvedemel – og her er vi endda på en egn, hvor man selv kunne dyrke hvede. Men ifølge H.P. Hansen (s. 171f.) var det faktisk sjæl- dent, at bønderne i ældre tid dyrkede hvede, og i de magre egne var kornsorten ukendt. Det er derfor rimeligt at antage, at klejner og andet

finere bagværk først er blevet mere alm. i løbet af sidste halvdel af 1800-tallet, og at klejnerne i de fattige vestjyske områder nok endnu senere end i Østjylland er blevet del af julebagningen.

I det følgende skal de mere spredt afhjemlede benævnelser kort omtales. Jeg har valgt at dele dem i to grupper, en mindre med stuerne betegnelser, og en større med navne, der antageligt er opstået i karlekammeret.

Ved siden af det vendsysselske ræv har vi fra 4 sogne i det nordvestlige Vendsyssel fået opgivet betegnelsen “*en omvæntj*”, altså en **omvendt**, et navn der naturligvis udspringer af vridningen under fremstillingen. Vendsysselsk er ligeledes “*i kløntj*”, en **klønt**, som kun er kendt fra Arne Espegaard's *Vendsysselsk Ordbog*; ifølge denne er ordet gangbart i Horns, Vennebjerg og Børglum herreder; *kløntj* betyder ellers “klump” eller “stor

Kort 4: 1 = ræv. 2 = svineøre. 3 = skadebakkelse. 4 = putigennem. 5 = vreden skraædder. 6 = vrede bukser. 7 = bakkelse. 8 = sløjfe. 9 = vreden ugen. 10 = vreden dreng.

klodset ting” og associerer vel i betydningen “klejne” til kagens opsvulmede og lidt klumpede facon. Den samme association ligger formentlig bag det ligeledes vendsysselske en knøs, som også kun kendes fra Espegaard anvendt om *klejnelignende kager, som bare var slået i en knude* – så her er næppe tale om alm. klejner.

Fra et par sogne i Midtøstjylland er opgivet betegnelsen **fedttyv**, der refererer til forbruget af fedt ved kogningen, og fra vestjysk har Feilbergs ordbog (bd. IV) **fedtnød** om “en slags småkager, kogte i fedt”. For det sidste ords vedkommende er det igen uvist, om der er tale om en klejne, men i sønderjysk optræder en paralleldannelse **smørnød**, hvor betydningen er klar nok (*Til Kaffen Juleaften spiste vi “Smørnød” = Klejner. Sønderjysk Maanedsskrift XX s. 222*).

Vi er hermed nået til den sidste gruppe af klejne-navne. I fjernsynet advares seerne ofte før voldsomme og anstødelige billeder, og tilsvarende skal vi her advare læserne mod udtryk, som nogle måske vil finde anstødelige. Det drejer sig om en række navne, hvori indgår forskellige karlekammerudtryk for de kvindelige kønsdele: *fitte, fugl, kusse, kutte, puse, spink* og *vitte*. Disse navnedannelser er naturligvis affødt af den sprække, den ene ende af klejnen vrides igennem. Selv om man måske tidligere i bondekulturen har haft et mere usnerpet forhold til denne del af sproget, gør flere meddelere opmærksom på, at udtrykkene ikke var helt stuerene. En meddeler i Vestjylland oplyser fx, at **krængefitte** (kun én afhjemling) *ville mor selvfølgelig aldrig sige, selv om hun nok har kendt ordet*. Fra Sydvestjylland opgiver en meddeler betegnelsen “vridefitte” og føjer til: *kun konerne sagde klejner*. Men der er nok meget forskellige grænser for, hvornår noget opfattes som groft eller anstødeligt. En meddeler fra Sønderjylland oplyser, at blandt grove betegnelser for en klejne har han hørt udtrykket **lørdag aften**, der nok vil forekomme de fleste ganske uskyldigt; skal man ane noget groft i dette udtryk, forudsætter det, at man er klar over, at lørdag aften var friaften, og at man da havde mulighed for at gå på besøg hos kæresten (jf. visen *Det var en lørdag aften, jeg sad og ventede dig*).

Størst udbredelse af de dristige betegnelser har **vridefitte**, der er spredt afhjemlet i nørrejysk og sporadisk i sønderjysk, samt **fedtfugl**, der optræder sporadisk i Vendsyssel, Himmerland og det østlige Midtjylland. Som sideform til vridefitte forekommer sporadisk i nørrejysk også **vreden fitte** og fra Vendsyssel opgiver en enkelt meddeler **amagerfitte**; det er uklart, hvorfor “amager” indgår i navnet, men det samme forled optræder i Salling, hvor to meddelere opgiver **amagerkutte** og én meddeler en **omvendt amager** som betegnelse. Fra midtøstjysk opgiver tre meddelere **bønderkutte** og to meddelere **kutte**. Vendelboerne synes at have været særligt produktive, for foruden de tidligere nævnte vendelbobetegnelser anvendes også **vendt vitte** (tre meddelere

i det nordvestlige Vendsyssel) og **kællingepuse** (en enkelt meddeler i Børglum herred).

På Mors, hvor vi jo ikke mødte en mere udbredt betegnelse, har man if. tre meddelere brugt ordet en **furbofitte** eller blot en **furbo** for en klejne (til gengæld kan på Fur en *morsingbo* være betegnelse for en hundelort, så der må have været et udtalt nabofjendskab mellem indbyggerne på de to øer). En tilsvarende ringeagt ligger nok bag udtrykket **fynsk kusse**, der er spredt afhjemlet i den sydlige del af Ringkøbing amt og i egnen nord for Ribe.

Den gemene Mands Sprog tager sin Tilflugt til Billeder, Lignelser og figurlige Udtryk. Ingen taler mere Poetisk end en Mand af Almuen som har en levende Indbildningskraft, skriver Jacob Baden i 1766 (citeret efter Peter Skautrup: *Det danske Sprogs Historie* III s. 228). At dette er rigtigt, har vi set bekræftet af den righoldige navnedannelse omkring det bagværk, der sammen med pebernødderne er uløseligt forbundet med julen i al fald i vort århundrede. Det kan derfor også undre, at et middelnedertysk ord indlånt i 1500-tallet har kunnet blive fællesbetegnelse for kagen – så meget mere som kagen er af en type, der så vidt vides ikke forekommer i Nordtyskland. Formentlig har ordet da også tidligst blot betydet “småkage” og har så senere fået den mere specielle betydning “klejne”, der i al fald er kendt fra Matthias Moths ordbog fra sidste halvdel af 1600-tallet (if. *Ordbog over det Danske Sprog* X s. 535). Men lånet af den fremmede betegnelse er sikkert heller ikke formidlet af “den gemene mand”, bonden, der som nævnt næppe på så tidligt et tidspunkt har kendt til det finere bagværk; de ansvarlige er snarest adelen og borgerne i købstæderne, der netop i 1500-tallet var storimportører af nedertyske låneord, jf. *Det danske Sprogs Historie* II s. 252.

For Jysk Ordbog betyder denne frodige sprogskabende kraft naturligvis vældige redaktionsomkostninger, for mens en rigsmålsordbog kan nøjes med én artikel for den lille julekage, må vi som vist ovenfor have ikke færre end 39 – ud over artiklen “klejne”.

Antagelig har statsministeren bestået optagelsesprøven med glans, men skulle det ikke være tilfældet, kan han måske til et nyt forsøg hente hjælp i ovenstående – og ad åre kan han og andre forhåbentlig skyde genvej ved at slå op i Jysk Ordbog.